

**Пазилов Ержан Джаркинбаевичтің 6D020300 – «Тарих» мамандығы
бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін
«Кеңестік кезеңдегі Кентау қаласы тұрғындарының күнделікті өмір тарихы
(1948-1991 жж.)» атты тақырыбындағы диссертациясының
АҢДАТПАСЫ**

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста 1948-1991 жылдар аралығын қамтитын кеңестік кезеңдегі Кентау қаласының тұрғындарының күнделікті өмірі тың архив деректері негізінде талданады. Әсіресе, Кентау қаласының тұрғындарының күнделікті өмірінің маңызды аспектілері – неке-отбасылық қарым-қатынастар, еңбектегі күнделіктілік, тұрмыстық жағдайлары мен бос уақытының ұйымдастырылуы, кеңестік кезеңдегі халықтың бұқаралық санасы, бірегейлігі және тұрмыс салт ерекшеліктерінің қалыптасуын зерттеуге баса назар аударылады.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігі. Зерттеу жұмысы соңғы жылдары қарқынды дамып, тарихи зерттеулердің жеке ғылыми бағыты ретінде қалыптасып үлгерген қалалардың күнделікті өмір тарихы аясында қарастырылуымен өзекті. Қалалар – елде жүргізілген түрлі реформалар ең алдымен көрініс табатын қоғам өмірінің айнасы іспепті. Сол себептен қоғамдық үдерістерді нақты бір қаланың күнделікті өмірі шеңберінде зерттеу – жалпы тарихи процестердің ерекшеліктерін көрсете отырып, аталмыш өңірдің одан әрі орнықты дамуын көздейтін ғылыми негізделген мемлекеттік бағдарламаларды жасауға қажетті мәліметтер ұсына алуымен құнды.

Зерттеудің өзектілігі сонымен қатар күнделіктілік тарихын зерттеуге аймақтық ұстанымдардың жүзеге асуымен де тығыз байланысты. Кентау қаласы – кеңестік кезеңде республикадағы түсті металл өңдеу мен тау-кен өнеркәсібінің аса ірі орталықтарының бірі болған, соғыстан кейінгі жылдары жаңадан салынған өндірістік қала. Мұнда Ұлы Отан соғысы жылдары майданды қорғасынмен қамтуда басты рөл атқарып, тәуелсіздік жылдары тоқырауға ұшыраған одақтық қорғаныс кешенінің маңызды кәсіпорны Ащысай полиметалл комбинаты, кезінде республикадағы жалғыз Экскаватор зауыты, Трансформатор зауыты орналасқан еді. Сол себептен Кентау қаласы кеңестік жаңғыртулардың (индустрияландыру, «совет адамын» (*homo soveticus*) жасау, кеңестік тұрмыс салтын қалыптастыру арқылы ұлттық бірегейлікті жою т.б.) барлық үлгілері көрініс тапқан және кеңестік кезеңдегі күнделіктіліктің мазмұнын толық ашып көрсете алатын бірегей дерек көзі болып табылады. Жекелеген моноқалалар тұрғындарының күнделікті өмірін ұйымдастырудың кеңестік кезеңдегі тарихи тәжірибесін зерттеп білмей, қазіргі таңда орын алып отырған күрделі әлеуметтік мәселелерінің түп-төркінін анықтау қиын. Алайда, қазіргі таңда шаһарды сауықтыру мен жаңғырту бағытында қабылданған мемлекеттік бағдарламаларда моноқаланың тарихи қалыптасу ерекшеліктері мен кеңестік кезеңдегі мәдени-әлеуметтік даму тәжірибесі ескерілмей келеді. Жұмысымызда осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатының көзделуі – зерттеу тақырыбын өзектілігін айқындайды.

Зерттеу жұмысының нысаны – 1948-1991 жылдар аралығын қамтитын кеңестік кезеңдегі Кентау қаласының әлеуметтік-мәдени ортасы және тұрғындарының күнделікті өмірі.

Зерттеу жұмысының пәні – кеңестік кезеңдегі өнеркәсіптік жаңғыртулар мен урбандалу аясында бой көтерген Кентау қаласының әлеуметтік-мәдени ортасының қалыптасу үдерісі және тұрғындарының күнделікті өмірінің әлеуметтік-экономикалық, мәдени және рухани астарларын (тұрғындарының тұрмыс салты, материалдық жағдайы, денсаулық және білім беру жүйесі, күнделікті өмірінің көлеңкелі тұстары, отбасылық жеке өмірі, мәдени тынығуы мен еңбектегі күнделіктілігі, кеңестік идеологияның жергілікті халықтың бұқаралық санасына тигізген әсерін) зерттеу.

Зерттеудің мақсаты: 1948-1991 жылдар аралығындағы Кентау қаласы тұрғындарының күнделікті өмірінде орын алған басты өзгерістерді және даму ерекшеліктерін кешенді зерттеу.

Зерттеудің міндеттері:

1. Қаратау өңірінің өндірістік тұрғыдан игерілуі мен Кентау қаласының салынуына негіз болған тарихи алғышарттарды анықтау.

2. Кентау қаласының демографиялық даму динамикасын зерделеу және халықтың әлеуметтік құрамының қалыптасу ерекшеліктерін көрсету.

3. Қаланың абаттандырылуы мен тұрғын үй мәселесін, сондай-ақ оның тұрғындардың күнделікті өміріндегі рөлін зерттеу.

4. Қала тұрғындарын азық-түлік және тұрмысқа қажетті тауарлармен қамтамасыз етудің кеңестік жүйесіне сипаттама беру.

5. Қала тұрғындарының отбасылық қарым-қатынас ерекшеліктерін, бала тәрбиесі және моноқаладағы әйелдердің тұрмыстық жағдайларын анықтау.

6. Соғыстан кейінгі жылдары жаңадан бой көтерген өнеркәсіптік орталықтарындағы девиантты мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу.

7. Қала тұрғындарының өндірістік қалаға ғана тән ерекше тұрмыс салттарына бейімделу формаларын зерделеу.

8. Қаладағы медицина, демалыс және білім беру жүйесін және оның тұрғындардың күнделікті өміріне әсерін талдау.

Зерттеу әдістері:

Диссертацияның әдіснамалық негізі ретінде тарихизм мен ғылыми объективтілік принциптері қолданылады. Күнделікті өмір тарихы ғылыми концепциясы ауқымының көпқырлылығы мен күрделілігін ескере отырып, зерттеу мәселесін белгілі бір хронологиялық уақыт және кеңістіктің шеңберінде қарастыратын жергіліктілік (локальды) және пәнаралық ұстаным жүзеге асырылды. Зерттеу жұмысымызда жергіліктілік ұстанымды басшылыққа алу, Кентау қаласы мен оның тұрғындарының күнделікті өмірін жан-жақты, бүгешігесіне дейін тыңғылықты зерттеуге мүмкіндік берді.

Диссертациялық жұмысты жазу кезінде, құбылыстар мен оқиғаларды сол кезеңнің шындығымен байланысты қарастыратын диалектикалық әдіс, сондай-ақ, деректер мен тарихи фактілерді талдау мен өңдеу үдерісінде тарихилық, нақтылық және шынайылық принциптері қолданылды. Зерттеуімізде жүйелілік және тарихи-салыстырмалы әдісті қолдану – біртұтас феномен ретіндегі Кентау қаласының тұрғындардың кеңестік кезеңдегі күнделікті өмірінің әлеуметтік-мәдени қырларын бір-бірімен тығыз байланысты құрамдас бөліктер ретінде қарастыруға, олардың эволюциялық өзгерістерін жүйелі зерттеуге жол ашты.

Диссертациялық жұмыстың теориялық және әдіснамалық негізі ретінде шетелдік ғалымдардың тұжырымдары басшылыққа алынды.

Күнделікті өмір тарихы ғылыми бағытының германдық өкілі А. Людтке негізін қалаған «*Alltagsgeschichte*» концепциясының әдіснамалық принциптерін зерттеу жұмысымызда кеңінен пайдаланылды. Әсіресе, оның өндірістегі күнделіктілік саласында ғылыми айналымға енгізген «*Eigen-Sinn*» тұжырымы жұмысымыздың әдіснамалық негізін құраған басты ұстанымдардың бірі болды [71, с.3]. «*Eigen-Sinn*» термині қазақ тіліне аударғанда «бірбеткейлік, қыңырлық» деген мағынаны білдіреді. А. Людтке өз зерттеулерінде бұл тұжырымды өнеркәсіп орындарындағы тәжірибесі мол, білікті жұмысшылардың қызмет бабында жеке даралық қасиеттерін көрсетуге ұмтылуы, басшылардың тісі бата бермейтін «таптырмас» маманға айналуға талпынысы ретінде қарастырады.

Қорғауға ұсынылатын негізгі ережелер (дәлелденген ғылыми гипотезалар және жаңа білім болып табылатын басқа тұжырымдар)

1. Кентау шаһарының құрылысы ресми деректерде айтылып жүргендей қала мәртебесін алған 1955 жылдан емес, Мырғалымсай жұмысшы кенті болып тұрған 1948 жылдан басталған. КСРО Түсті металлургия министрлігінің тікелей басқаруымен бой көтерген Кентау қаласын салудағы басты мақсат – қорғасын мен мырыш шикізатын өндіретін Ащысай полиметалл комбинатын жұмыс күшімен қамтамасыз ету.

2. Инфрақұрылым мен архитектураны талдай отырып, Кентау қаласы кеңес кезеңге тән «жоспарлы қала» болғандығы анықталды. Яғни, Кентау қаласының инфрақұрылымы мен сәулеті қала құраушы басты кәсіпорын Ащысай полиметалл комбинатының мүддесіне сәйкес жоспарлы дамытылды. Қаланы су, электр, жылу жүйелерімен және тұрғын үймен қамтамасыз ету қала тұзуші кәсіпорынның мойнында болды және тұрғындардың күнделікті өмірі оған тікелей тәуелді болды. Сол себептен қалақұраушы кәсіпорын толық қуатымен жұмыс істегенде қала да гүлденді және сәйкесінше дағдарысқа ұшырағанда тұрғындардың күнделікті өмірінің сапасы күрт төмендеді.

3. Кеңестік кезеңде жарық көрген еңбектерде Кентау қаласының құрылысы одақтың түрлі өңірлерінен қоғамдық шақыртулар негізінде келген комсомол жастарының көмегімен салынды деген тұжырым үстем болды. Автор тарапынан ғылыми айналымға енгізілген құпия архив деректері бұл тұжырымға елеулі түзетулер енгізуді қажет етіп отыр. Соғыстан кейінгі жылдары Мырғалымсай кен орнын игеруде және осы кеніштің жұмысшылары өмір сүретін қаланы салуға жергілікті халықпен қатар, күштеп жер аударылған ұлттар, сондай-ақ соғыс тұтқындарының еріксіз еңбегі кеңінен пайдаланылған.

4. Кентау қаласында мақсатты түрде жүргізілген кеңестік неке-отбасы саясатының нәтижесінде жергілікті халықтың отбасылық дәстүрлер түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Тұрғындардың ұлттық салт-дәстүрлері «ескіліктің қалдығы» ретінде күнделікті өмір кеңістігінен ығыстырылып, «кеңестік жаңа заманға» сай социалистік отбасылық құндылықтар жүйесі кеңінен насихатталды. Көп балалы отбасы орнын шағын индустриалды жанұя басып, ата-әже дәстүрі, қазақы туысқандық дәстүр әлсіреді. Қаланың шаруашылық жүйесі шикізат өндіретін тау-кен өнеркәсібіне негізделгендіктен, әйел азаматтардың арасында ер адамдарға тән ауыр өндірістік қызметтерді (*флотатор, машинист, құрылысшы т.б.*) меңгеру тәжірибесі кең тарады.

5. Ғылыми айналымға еңбеген мұрағаттық деректерді талдай келе, 1960 жылдың ортасына дейін Кентау қаласы тұрғындарын жабдықтау жүйесінде

бірқатар қиындықтар туындағаны анықталды. Бірінші кезекте шикізатқа негізделген өндірісті дамытуға баса мән беріліп, халықтың тұрмыстық және әлеуметтік мәселелері кейінгі орындарға ығыстырылды. Қала тұрғындарының күнделікті өмірінде өз қолдарымен киім-кешек тігу, тұрмысқа қажетті үй жиһаздарын жасау, өз күшімен жеке тұрғын үй салу тәжірибесі кең тарады. Кеңестер Одағын дүр сілкіндірген «Теміртау оқиғасынан» кейін ғана елімізде жаңадан бой көтеріп жатқан индустриалды қалалардың шиеленісті тұрмыстық мәселелері оң шешіліп, орталықтанған жүйе бойынша жабдықтала бастады.

6. Қарастырылып отырған кезеңде Кентау қаласы тұрғындарының бос уақытының дұрыс және тиімді ұйымдастырылуына арнайы мекемелер тарапынан айырықша көңіл бөлінді. Әсіресе, жергілікті коммунистік партия ұйымдары қала тұрғындарының бос уақытын арнайы мәдени-тынығу мекемелерінде (клуб, кинотеатр, кітапхана, қызыл мүйіс т.б.) өткізуіне барынша мүдделілік танытты. Аталмыш мәдени-тынығу орындары арқылы жергілікті партия ұйымы идеологиялық қызметін жүзеге асырып, қала тұрғындарын коммунистік қоғам мақсаттарына сай тәрбиелеуге тырысты.

7. Кеңестік кезеңде қаланың өнеркәсіп орындарында жергілікті ұлт өкілдеріне немқұрайлы қарау және шеттету белең алды. Өндіріс орындарындағы жауапты қызметтерге мамандарды сырттан әкелу – коммунистік партияның қазақ халқына жасаған шынайы қамқорлығының көрінісі деп дәріптелді. 1965 жылы Ачполиметалл комбинатындағы қазақ жұмысшылары мен инженерлері жазған әйгілі «43-тің хаты» – орталықтың өнеркәсіп саласындағы ұлт саясатының келеңсіз көріністерін бүкіл одақ көлемінде әшкере қылған маңызды оқиға болды.

8. Өнеркәсіп орындары мен қаланың бірбіріне тым жақын орналасуы экологиялық мәселелерді шиеленістіріп, адам денсаулығына зиянды тау-кен өнеркәсібінде тиісті санитарлық талаптардың толық сақталмауы – қала тұрғындарының арасында кәсіби аурулардың (силикоз, туберкулез, шуыл және діріл ауруы т.б.) кеңінен таралуына себепші болды. Кентау қаласында кеңестік дәуірде жүргізілген білім беру саласында реформалар тек жас жеткіншектердің ғана емес, жаппай сауатсыздықты жою науқаны арқылы ересек азаматтардың да күнделікті өміріне ықпал жасады. Тұрғындардың сауаттылық деңгейі көрші елдімекендермен салыстырғанда едәуір жоғары болды.

Алынған нәтижелердің жаңалығымен маңыздылығын және ғылыми даму бағыттарына немесе мемлекеттік бағдарламаларға сәйкестігін негіздеу:

1. Отандық тарихнамада 1948-1991 жылдардағы Кентау қаласының тұрғындарының күнделікті өмірінің тарихы денсаулық сақтау, білім беру, бос уақытын ұйымдастыру және қала тұрғындарының девиантты мінез-құлық ерекшеліктерін ескере отырып алғаш рет кешенді талдаудың тақырыбына айналды.

2. Зерттеу жұмысында соғыстан кейінгі жылдардағы Кентау қаласының әлеуметтік-мәдени кеңістігінің негізгі аспектілері – отбасы, неке, қала ажырасу мәселелері талданды.

3. Қала тұрғындарының отбасылық мен уақыт бюджеті, шығындары мен табыстарын салыстыру арқылы зерттелді. Халықтың бюджет құрылымын және оның уақыт бойынша өзгерісін зерттеу, кез-келген мемлекеттің әлеуметтік

саладағы саясатын жүзеге асыру үшін өте қажетті шара болып табылатыны анықталды.

4. Қала тұрғындарының кеңестік кезеңде баспанамен қамтамасыз етілуі және халыққа қызмет көрсету салаларының жай-күйін талданды. Өндірістік шағын қала тұрғындарының күнделікті өмірін осы аспектілерін тыңғылықты зерттеу – отан тарихының түбегейлі бетбұрыс кезеңін зерделеуге мүмкіндік берді.

5. Қарапайым еңбек адамының тұрмыстық қиыншылықтары, қала түзуші кәсіпорында кең етек алған жергілікті ұлт өкілдерінен шыққан жұмысшыларды шеттету құбылысының мән-жайы талданды.

6. Қарастырылып отырған кезеңде өндірістік қалалар арқылы қарқынды жүргізілген «біртұтас кеңес халқын» қалыптастыру саясатының келеңсіз тұстарына жаңа ұлттық көзқарас тұрғысынан сараланды.

7. Кентау қаласын кеңестік дәуірдегі тарихын көпқырлы және кешенді құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік беретін бұрын жарияланбаған архив деректері, мерзімді баспасөз материалдары, тұрғындардың күнделікті өмірінен хабар беретін фотосуреттер, кеңестік кезеңде өмір сүрген қала тұрғындарының естеліктері мен сұхбаттары тұңғыш ғылыми айналымға енгізілді.

8. Диссертациялық жұмысты орындау барысында алынған негізгі нәтижелердің маңызы мемлекеттік бағдарламаларға, атап айтқанда «2012-2020 жылдардағы моноқалаларды дамыту Бағдарламасы» (2012 жылдың 25 мамырдағы ҚР Үкіметінің №683 қаулысымен бекітілген) сәйкес келеді. Сонымен қатар, алынған негізгі нәтижелер зерттеу актісі ретінде «Қазақстан қазіргі заман тарихы» пәні бойынша оқу үрдісіне, сондай-ақ Кентау қаласының әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламасына енгізілді.

Зерттеу жұмысының сыннан өтілуі. Диссертациялық зерттеу жұмысы Абай атындағы Ұлттық Педагогикалық Университетінің «Қазақстан тарихы» кафедрасында орындалды.

Докторанттың әр басылымды дайындауға қосқан үлесінің сипаттамасы: Зерттеудің мақсат-міндеттеріне орай диссертациялық жұмыстың барлық бөлімдері мен жарияланымдары ізденушінің тікелей қатысуымен жазылды. Зерттеу жұмысының басты ғылыми нәтижелері мен қорытындылары 18 ғылыми жұмыс түрінде жарық көрді. Оның ішінде ҚР ҒжЖБ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны бақылау комитеті ұсынған отандық ғылыми журналдарда – 6 мақала; отандық халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияларда – 3 мақала; шетелдік халықаралық конференцияларда – 3 мақала; шетелдік рецензияланған ғылыми басылымдарда – 4 мақала, «Scopus» ғылыми деректер базасының құрамына енген ғылыми журналда – 1 мақала, 1 ұжымдық монография.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық зерттеу жұмысының құрылымы анықтамалар, белгілеулер мен қысқартулардан, кіріспеден, төрт бөлімнен, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен 16 қосымшалардан тұрады.